

**Фінансування Слобідсько-Українських військових
поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст.**

Стаття присвячена проблемі фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. Розглядаються принципи формування бюджету військових поселень Російської імперії першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення, фінансування, бюджет.

Проблема фінансування військовопоселеної системи залишається ще не до кінця дослідженою в історіографії військових поселень, незважаючи на те, що є певні напрацювання [1]. В окремих випадках важко простежити за комплексом наявних джерел усі аспекти цього питання. Крім цього, існувало декілька статей, за рахунок яких шляхом перерозподілу коштів відпускалися суми на влаштування, функціонування та розвиток системи військових поселень. Тому, в даній статті зроблена спроба проаналізувати фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. та розглянути принципи формування бюджету військових поселень.

Організація та влаштування військових поселень потребували додаткових і, безумовно, чималих витрат. Необхідні були значні кошти для масштабних будівельних та меліоративних робіт, для господарського влаштування поселених округів, для купівлі приватних маєтків з метою збільшення земельних фондів військових поселень, а також для утримання нових структур військової адміністрації. Але після Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів 1813-1814 рр. фінансова система Російської імперії знаходилась у досить тяжкому становищі й виділяти значні кошти на створення військових поселень не було можливості. Так, тільки недоїмки до державного бюджету у 1816 р. сягали понад 168 млн. руб. Тому імператор Олександр І дав згоду на використання для влаштування поселених округів

податків, які щорічно збиралися із українських козаків за право винокуріння у розмірі 1.716.288 руб. [2]. Така практика продовжувалася до 1830 р., коли казна стала відпускати тільки 1 млн. руб. [3], а з середини 1830-х рр. військові поселення почали одержувати лише по 500 тис. руб. на рік від цих податків.

1818 р. залишком із першого асигнування в розмірі 707.260 руб. було покладено формування особливого капіталу військових поселень [4]. Крім того, використовувалися й інші джерела для поповнення бюджету військових поселень. Ці надходження не завжди були стабільні, але досить значні. Назвемо деякі з них:

1. Кошти, що залишалися від зборів із населення за рекрутський одяг, „які раніше збиралися з „отдатчиков” у натурі та почти повністю втрачалися без користі для казни” [5]. Річ у тім, що на обмундирування кожного рекрута надходило по 65 руб., тоді як його фактична вартість не перевищувала 40-45 руб. Ці гроші вносилися до місцевої казенної палати. Так, наприклад, по 88-му рекрутському набору було зібрано 3.842.865 руб., а витрата склала лише 1.822.098 руб. Залишки від цих зборів, з червня 1816 р., почали надходити до бюджету військових поселень. У результаті тільки за чотири рекрутські набори було отримано для поповнення капіталу військових поселень майже 14,5 млн. руб. [6].

2. Кошти, що вносились до казни за звільнення поміщицьких, удільних селян і вільних хліборобів від натуральної поставки рекрутів у тих повітах, де розташовувалися військові поселення. Згідно імператорського наказу від 26 серпня 1818 р. селяни звільнялись від рекрутської повинності „з внеском до казни при всякому рекрутському наборі з п’ятисот душ по два рубля з душі за кожного рекрута. Зібрана таким чином сума звертається на влаштування військових поселень” [7]. Тільки по 88 рекрутському набору ця сума склала 800 тис. руб. [8].

3. Кошти, що зберігалися в результаті переведення частини поселених військ на власне утримання, „до надання їх у користь державних доходів” [9].

Хоча гроші надходили до казни наприкінці кожного року, але проценти з цієї суми до дня її передачі зараховувались у капітал військових поселень. 1821 р. ця сума склала майже 1,6 млн. руб. [10].

Використовувалися й інші менш значні джерела надходжень: суми від продажу виранжированих коней, за оброчне утримування різних господарських закладів в округах поселень (млинів, лавок в полкових штабах та ін.), кошти з церковного капіталу військових поселень, а також сума, що отримувалася в якості відкупу за продаж вина в поселених округах. Крім того, для поповнення капіталу військових поселень застосовувався і такий засіб, як „приріст відсотками”, в результаті розміщення в Ощадній казні Санкт-Петербурзького виховного будинку певної суми під 5 % річних. Так, з накопичених за декілька років командуванням військових поселень капіталів (понад 1,43 млн. руб.), майже 1,15 млн. руб. була внесена до Ощадної казни.

Таким чином, з усіх цих джерел упродовж 5 років (з 1818 по 1823 рр.) надійшло до бюджету військових поселень 28.940.627 руб., а було витрачено на влаштування поселених округів 13.798.129 руб. 60 коп. Також треба відзначити, що з 1820 по 1823 рр. від переходу деяких округів на утримання військових поселенців Військове міністерство мало понад 8 млн. руб. заощаджень і навіть позичало гроші з капіталу військових поселень. Так, наприклад, 1822 р. міністерство позичило 2.239.706 руб. з капіталів військових поселень [11]. Всього ж на 1 квітня 1826 р., за винятком суми, асигнованої на всі витрати в цьому році (3.757.540 руб. 25 коп.), „наявні капітали військових поселень взагалі сягали понад 26,5 млн. руб.” [12].

З 1817 по 1832 рр. Слобідсько-Українські військові поселення отримали на своє влаштування і розвиток за річними кошторисами 3.555.823 руб. 22 коп. (див.: табл. 1). Проте, ці асигнування склали лише 9,02 % від загальної суми (39.418.360 руб. 50 коп.), спрямованої на асигнування системи військових поселень у цілому за цей час. В окремі роки частка цих асигнувань коливалася від 6,54 % (166.583 руб. 91 коп.) 1821 р. до 16,31 % (228.822 руб. 93 коп.) 1831 р. Починаючи з 1826 р. простежується тенденція

до скорочення коштів, які виділялися на розвиток поселених округів, і тільки з 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке їх збільшення. Також треба відмітити, що якщо на першому етапі функціонування Слобідсько-Українських військових поселень асигнування становили 2.228.109 руб. 88 коп., то на другому – 1.327.713 руб. 34 коп., тобто на 900.396 руб. 54 коп. менше. Це відбувалося, головним чином, тому, що імператор Микола I почав проводити політику скорочення державних витрат на військові поселення.

Фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, як і інших військових поселень Російської імперії, здійснювалося за чотирма основними статтями. Перший розділ складали так звані штатні витрати. Сюди включалися кошти, які виділялися на утримання штабу 2-го поселеного резервного кавалерійського корпусу (з 1829 р.), двох дивізійних штабів (2-ї уланської і 2-ї кірасирської дивізій), що становило, в середньому, 12.750 руб. (утримання одного штабу коштувало казні 4250 руб.), військово-робочого батальйону № 7 та управління лісовими угіддями, що належали військовому поселенню. Частка цих витрат в загальному бюджеті поселених округів відрізнялася по роках і залежала від розміру коштів, що виділялися на влаштування та розвиток Слобідсько-Українських військових поселень, а також від структури цієї статті витрат.

Друга стаття витрат по поселених округах включала асигнування по „особливим, найвище затвердженим розпорядженням”. Сюди відносились наступні витрати: виплати додаткової платні офіцерам і генералам, утримання чиновників Слобідсько-Українських військових поселень та землемірів, продовольство офіцерських коней, утримання шкіл, кінно-робочих команд та ескадронних церков і каплиць, різні канцелярські витрати та інше.

Третю статтю витрат по кошторису складали витрати на будівництво в поселених округах. На початковому етапі влаштування та розвитку військових поселень в Слобідсько-Українській губернії ця стаття мала важливе значення, оскільки плани і масштаби будівництва в цьому регіоні

були великими. Але починаючи з 1827 р. спостерігається значне скорочення фінансування на будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях (див.: табл. 2). Так, асигнування на будівництво 1829 р. було на 216.865 руб. менше ніж 1826 р., тобто в 5,2 рази. І лише на початку 1830-х рр. відбувається деяке збільшення фінансування на будівництво в поселених округах. Це, на нашу думку, було слідством того, що з реформуванням військовопоселеної системи в 1826-1827 рр. спостерігається зменшення будівельних робіт у військових поселеннях. Також треба відмітити, що щорічні витрати на будівництво не були однаковими і коливалися від 32,39 % (83.505 руб.) 1822 р. до 64,85 % (208.160 руб.) 1832 р. бюджету Слобідсько-Українських військових поселень. Всього з 1822 по 1832 рр. на будівельні роботи в поселених округах було витрачено 1.527.087 руб. 18 коп., що становило 53,15 % від загальної суми асигнувань на поселені округи Слобідсько-Української губернії.

Остання кошторисна стаття витрат включала суми так званого повернення, тобто по цій статті відшкодовувалися кошти, витрачені понад кошторису в попередній період по одній з перших трьох статей або ті, що не ввійшли до неї раніше. Проте треба відмітити, що ця стаття включалася до кошторису тільки декілька разів, отже, вона не була постійною для Слобідсько-Українських військових поселень і її розміри були не такими вже й значними.

Слід також зазначити, що фінансування військових поселень у Слобідсько-Українській губернії мало свої особливості. Так, наприклад, виділялися кошти тільки на влаштування та розвиток Слобідсько-Українських військових поселень та утримання місцевого апарату управління (ескадронні і полкові комітети та дивізійні штаби), а на господарський розвиток поселених округів (облаштування господарства, забезпечення його засобами виробництва, в тому числі робочою худобою, реманентом, насінням), як це було у військових поселеннях піхоти, кошти не надходили. Таким чином, кошти, які асигнувалися на функціонування та розвиток

поселених округів, спрямовувались у більшості випадків переважно на формування інфраструктури і управління.

Асигнування за річними кошторисами задовольнялися практично завжди, не використовуючи загальний капітал військових поселень, але в той же час, командування поселень ніколи практично не допускало і перевищення витрат коштів, економлячи на цьому значні суми. Невитрачені за кошторисом кошти надходили, як правило, до заліку потреб Слобідсько-Українських військових поселень у наступні роки.

Головний над військовими поселеннями начальник граф О.А.Аракчєєв використовував частину капіталу військових поселень з лихварською метою (гроші надавалися у борг під відсотки). Навіть позиковий грошовий капітал і допоміжний офіцерський капітал, використовувалися керівництвом поселень для „приросту відсотками”. Ніякі „зайві” кошти не могли залишатися для місцевих оборотів, і за цим уважно слідкувало керівництво поселених військ. Тому усі „вільні” капітали переводилися через Економічний комітет до Ощадної казни [13]. В той же час треба відмітити, що капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету.

Іноді уряд і особисто імператор Олександр I видавали позики з коштів військових поселень на державні потреби. Гроші надавалися у борг і чиновникам військових поселень. Так, 1825 р. ген.-м. П.А.Клейнміхелю було видано 80 тис. руб. для купівлі будинку в Санкт-Петербурзі. Ця сума надавалася йому на 25 років під 5 % річної плати [14]. Позичково бралися також гроші для придбання стройових коней для поселених округів кавалерії [15]. Із коштів капіталу також робилися пожертвування і з благодійною метою. 1824 р. з капіталу військових поселень відрахували 1 млн. руб. до Комітету, який був заснований для допомоги жителям Санкт-Петербургу, які постраждали від повені. Гроші ці не підлягали поверненню, тобто це був своєрідний акт „милосердя” уряду Олександра I [16].

Після того, як імператором став Микола I, дещо змінилася політика по відношенню до капіталів військових поселень. Так, наприклад, якщо в аракчєєвський період вони ніколи не використовувалися для загальнодержавних потреб, то під час війни з Туреччиною 1828-1829 рр. та під час придушення польського повстання 1830-1831 рр. Микола I взяв позик майже 5,35 млн. руб. з бюджету військових поселень для Військового міністерства. Однак, наприкінці 1831 р. імператор Микола I розпорядився списати цей борг з міністерства, мотивуючи свої дії тим, що капітал поселених військ був у гарному стані [17].

Таким чином, аналізуючи фінансування і формування бюджету військових поселень слід відзначити, що основна частина бюджету поселень формувалася, в більшості, шляхом додаткового оподаткування населення в губерніях, де створювалися поселені округи, а також шляхом направлення частини державних надходжень на користь військовопоселеної системи. Також треба відмітити, що динаміка капіталів військових поселень свідчить про різницю в підходах до формування і використання бюджету військових поселень під час царювання Олександра I та Миколи I. Крім цього, капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету. Проте, слід визнати і те, що капітали військових поселень були своєрідними резервними та допоміжними фондами у фінансовій структурі Російської імперії, тобто служили додатковими джерелами фінансування тих чи інших державних заходів в критичні часи для країни.

Говорячи ж про фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, треба відзначити, що воно здійснювалося за чотирма основними статтями, які, однак, були різними за обсягами. Найбільшими за обсягами були асигнування на будівництво в поселених округах. Однак загальне асигнування на влаштування і розвиток військових поселень у Слобідсько-Українській губернії не було однаковим кожного року (від 6,5 % до 16,3 % коштів, що надходили для функціонування військових поселень Російської

імперії), а з 1826 р. взагалі спостерігається загальна тенденція скорочення асигнувань на розвиток поселених округів, хоча на початку 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке зростання фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, яке майже дорівнювало асигнуванням на функціонування поселених округів в аракчєєвський період.

Таблиця 1.

Кошторисні асигнування на Слобідсько-Українські
військові поселення

Роки	Асигнування на всі військові поселення	Асигнування на Сл.- Укр. поселення	% від загальної суми
1816 – 1819	3967828 руб. 36 коп.	264899 руб. 27 коп.	6,71
1820	3290926 руб. 57 коп.	251097 руб. 69 коп.	7,63
1821	2547154 руб. 61 коп.	166583 руб. 91 коп.	6,54
1822	3792344 руб. 55 коп.	257781 руб.	6,79
1823	3002832 руб. 51 коп.	230047 руб. 7 коп.	7,66
1824	2808713 руб. 60 коп.	246160 руб. 64 коп.	8,76
1825	3613548 руб. 53 коп.	303504 руб. 88 коп.	8,39
1826	4172867 руб. 87 коп.	508035 руб. 42 коп.	12,17
1827	2590210 руб. 85 коп.	213619 руб. 8 коп.	8,24
1828	2313094 руб.	166496 руб.	7,19
1829	2044795 руб.	144955 руб.	7,09
1830	1883750 руб.	252844 руб. 84 коп.	13,42
1831	1402824 руб. 63 коп.	228822 руб. 93 коп.	16,31
1832	1987469 руб. 42 коп.	320975 руб. 49 коп.	16,14
Всього	39418360 руб. 50 коп.	3555823 руб. 22 коп.	9,02

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 25, 87, 119, 121, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 955, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Оп. 3. – Спр. 2058; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.
Кошторисні асигнування на будівництво по
Слобідсько-Українських військових поселеннях
в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

1. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник 2000. – М., 2001. – С. 559-606; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1993. – № 2. – С. 35-44.
2. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. В VI т. – Т. VI. – СПб., 1871. – С. 132.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1079. – Арк. 123.
4. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 247.
5. Богданович М.И. Назв. праця. – С. 132.
6. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1462. – Арк. 20 зв.

7. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 548-549.
8. Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
9. Петров А.Н. Назв. праця. – С. 248.
10. Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
11. Карцов П.П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. – № 3. – С. 94; Петров А.Н. Назв. праця. – С. 187, 248-249.
12. Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133-134.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 89-89 зв.
14. Там само. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 530-534.
15. Там само. – Оп. 2. – Спр. 5600. – Арк. 124-125, 129.
16. Кандаурова Т.Н. Назв. праця. – С. 572.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 2221. – Арк. 129-132.

Статья посвящена проблеме финансирования Слободско-Украинских военных поселений до их реорганизации в 30-х гг. XIX ст. Рассматриваются принципы формирования бюджета военных поселений Российской империи первой половины XIX ст.

Ключевые слова: военные поселения, финансирование, бюджет.

The article deals the finance of Slobidsko-Ukrainian's military settlement its reorganization in 30th of the XIX century. The main principals of budget formation of Russia's empire military settlements in the first third of the XIX century are considered.

Key words: military settlements, finance, budget.